

ВІДГУК

офіційного опонента доктора філософських наук, професора Ільїна Володимира Васильовича на дисертаційну роботу Нівні Ганни Олександрівни на тему: «Ритуал як символічна форма соціальної комунікації», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук (доктора філософії) за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Як засвідчує історія, кожна соціальна, культурна, політична, економічна дія для ствердження своєї легітимності повинна слідувати певному ритуалу, який проходить перевірку і закарбовується в суспільній свідомості в якості архетипу. Так, церемонія коронації в Європі відбувалася згідно з тими ритуальними діями, які сформувалися ще в часи Римської імперії і були доповнені традиціями правлячої династії певної країни, освяченими католицькою церквою. Всі ритуали відповідають конкретним умовам соціального і культурного життя. Одночасно з ритуалом застосовується релігійний символізм і обрядність, зафіксовані в глибинах колективного несвідомого. І сьогодні символічний статус ритуалу використовується в політичних актах, спортивних заходах, навчальних процесах тощо. В такій ситуації дисертація Нівні Г.О., присвячена дослідженню проблеми ритуалу, представляє вагомий науковий інтерес.

Заслуговує уваги проведений в підрозділі 1.1. дисертаційної роботи послідовний аналіз проблеми ритуалу і методологічної бази природничо-наукового підходу, який передбачає цілеспрямоване наукове пояснення будь-якого явища людського життя. В його контексті ритуал розуміється як певна послідовність дій, що має утилітарну і точно визначену мету. З точки зору етології, ритуал сприяє взаєморозумінню членів колективу, стримує потенційно небезпечні для нього форми поведінки, сприяє виникненню традиційної ціннісної системи, згуртовує групу і сприяє диференціації спільнот. З погляду психоаналізу ритуал є способом кодування несвідомого, а також реакцією на

«придушення потягів» (З.Фрейд) і нерозривно пов'язаний з архетипічним родовим досвідом, який з часом приймає форму культу (с. 28).

У рамках соціологічного підходу, показано в дисертації, ритуал трактується як соціальна дія, що виконує функцію упорядкування та консолідації соціальних груп. Неодмінним атрибутом ритуалу є колективність ритуальних дій, які здійснюються в суспільстві. Ритуал являє собою спосіб самоідентифікації групи, диференціації її від інших спільнот. Увага акцентується на соціалізуючій та комунікативній функціях, безпосередньому зв'язку ритуалу із життям суспільства. До класиків у цій науковій сфері, зазначається в роботі, належать М. Вебер, Е. Дюркгейм, Р. Мертон, Т. Парсонс та ін. У сучасній соціології ритуал досліджують у контексті організаційної культури (с. 28).

Історико-релігієзнавчий підхід дослідження ритуалу включає в себе два напрямки. В рамках першого ритуал розглядається через вірування архаїчних племен, в рамках другого – позначається як частина «вічного», що існує в теперішньому часі, хоча відсилає до сакрального. В основі ритуалу лежать архетипи, які актуалізуються, повторюючись під час його проведення. Структурно-функціональний підхід визначає ритуал як стереотипну послідовність дій, які виконуються на спеціальному місці і призначається для впливу на надприродні сили в інтересах виконавців. Ритуал включає в себе явний, латентний і прихований смисли. Специфічні особливості ритуальної поведінки визначає ритуальний символ, який передає смисл діяльності (с. 30-32).

В рамках постструктуралістського підходу ритуал розглядається як «знакова система», і основна увага дослідників приділяється «семантичному аспекту ритуальної дії». Прихильники семіотичного підходу (Ю.Лотман, А. Редкліф-Браун, В. Фукс) інтерпретують ритуал як систему виразних засобів, як текст, який має синтаксис, лексику і граматику (с. 33).

У сучасній філософії проблема ритуалу, вказує авторка, набула популярності в зв'язку з його широким використанням в культурі і політиці сьогодення. Обряди, гра та етикет постають ритуалізованими формами

діяльності. В силу чого доцільно досліджувати вплив ритуалу на людську свідомість, на формування світосприйняття, мислення і поведінки людей, спосіб їх комунікації. Ритуальні дії мають сакральний смисл для їх учасників. Соціально-філософський підхід до вивчення ритуалу передбачає аналіз його трансформацій і виявлення їх причин у різних типах суспільств. Позитивним є те, що ритуал тематизується дисертанткою як соціальна практика, тобто елемент соціального репродукування, форма соціальної поведінки, яка торкається ключових цінностей суспільства, у підтримці соціального порядку.

Заслуговує уваги детальний аналіз співвідношення понять комунікативної практики: «ритуалу», «звичаю», «церемонії» і «традиції», проведений в підрозділі 1.3. Визначившись із синонімами і омонімами поняття «ритуал», його взаємодії із символічним змістом, показано взаємозв'язок і відмінність ритуалу із поняттям «звичай». Визначення поняття «звичай» має широкий діапазон і як феномен, що включає в себе ритуал, і як явище нижчого символічного порядку, нижча форма «ритуалізації». А також як найбільш простий тип культурної регуляції на основі звичних зразків поведінки, зокрема у примітивних етнографічних суспільствах, інертних соціальних групах, побутовому середовищі. Звичай, на думку авторки, належить до символічних форм поведінки нижчого рангу, до повсякденної сфери, включає в себе «ритуал» і «церемонію». В основі механізму «традиції» лежить процес «стереотипізації досвіду». Дія цього механізму спрямована на такі інтегруючі та стабілізуючі аспекти функціонування культури, як вироблення єдиних правил поведінки, спільної пам'яті і спільної картини світу. Традиція забезпечує цілісність культури, її життєздатність. В дисертації пропонується вважати «ритуал» і «церемонію» суміжними поняттями, явищами, здатними переходити одне в одне. Цілком коректно використання поняття «церемонія» (залежно від контексту) як неавтономного структурного елементу ритуалу, фрагмента ритуального сценарію. Отже, під звичаєм розуміється форма символічної поведінки нижчого рангу, яка обслуговує буденну, побутову сферу. Феномен традиції включає в себе ритуали, церемонії та звичаї.

В другому розділі дисертації здійснено оригінальний авторський аналіз включення ритуалу в поняття простору і часу. Це має як позитивні наслідки міжкультурного обміну соціальними смислами, так і негативний результат цього процесу. Наприклад, впровадження «прогресивно-агресивних практик» може викликати «збій» життєво важливих програм існування, призвести до маргіналізації соціуму. В результаті, вказує дисертантка, запозичення ритуалів у процесі міжкультурної комунікації може приносити деструктивні наслідки.

Кожна епоха формує свої особливі календарні цикли свят, які включають обов'язковий ритуал їх виконання. В дисертації наводиться в якості прикладу «соціалістичний» календарний цикл. Причому примусовий характер участі в радянських святах, зазначає авторка, зближує їх з християнськими аналогами, під час яких забороняється робота і необхідною є присутність у храмі. Деякі зі свят, специфічних для радянської епохи, відзначаються і донині людьми, що залишилися вірними ідеології тих часів. Звичайно, говорити про колективний характер таких урочистостей сьогодні вже не доводиться. Сучасне календарне коло являє собою мозаїку з християнських, радянських, традиційних, національних і запозичених «іншокультурних» свят. Індивід сьогодні вибирає з різноманітних звичаїв ті урочистості, які відповідають його ціннісним настановам. Тут можна говорити як про інтеграцію, так і про диференціацію соціальних груп, оскільки колективне переживання таких подій можливе в рамках групи людей, але не в масштабах держави (с. 77-79).

Безумовно, обряди календарного циклу слугують носіями, накопичувачами і трансляторами соціального досвіду, який також являє собою засіб конструювання соціальної реальності. Не викликає заперечення висновки, що еkleктичність сучасного календарного циклу відображає, а в ситуації внутрішньоколективних ідеологічних конфліктів загострює світоглядну неоднорідність соціуму. Позитивним є те, що дослідження часових циклів доповнюється аналізом сценаріїв обряду весілля в українській традиції, а також ритуальної поведінки в періоди народження, смерті. До проявів сакралізації часу в сучасному світі, вважає дисертантка, можна віднести захопленість астрологією, місячним календарем, ворожінням тощо.

Заслуговує уваги проведений аналіз ритму в обряді (підрозділ 2.1.), який поряд з іншими ритуальними засобами виконує важливу гармонізуючу функцію, оскільки кожна обрядова дія є «інсценуванням міфу». Це особливо важливо пам'ятати сьогодні, в ситуації того впливу, який здійснюють на соціальне життя представники різних професій – політики, лікарі, актори, педагоги, священники, посадові особи тощо. В основі механізму впливу ритуального ритму на людську психіку лежить принцип «міметичного резонансу», тобто принцип наслідування ритму. Руховий, емоційний і розумовий центри людини перебувають у тісній взаємозалежності, тому, впливаючи на тіло, можна впливати на свідомість, і навпаки. Вплив ритуалу базується на цьому принципі: приписані ритуалом жести, пози, повторення фраз, музика, співи і танець впливають на свідомість і змінюють її. При цьому в учасників виникає інше відчуття реальності. Трансформація повсякденних ідей у сакральні відбувається під час здійснення ритуалів, що містять в собі елементи співу і танцю. Прийоми ритмування і повтору широко використовуються в маніпулятивних текстах. Семіотика звуку, ритму в ритуалі доповнюється музикою як потужного засобу культової діяльності, що являє собою синтез вищезазначених явищ.

Важливе значення для розкриття поставленої в дисертації проблеми має аналіз простору, який людина могла конструювати за допомогою ритуалу, сакралізуючи певні ділянки і проводячи між ними межі. Централізація, сакралізація і ритуалізація простору створюють відкриття впорядкованості, стабільності і гармонійності людського буття. Усвідомлення просторового аспекту буття стало необхідною умовою функціонування людської культури, простір якої в кожному епоху підлягає певній ритуалізації. Руйнування певного культурного простору приводить до втрати світоглядних орієнтирів. Потрібно погодитися з думкою дисертантки, що світогляд радянської людини мав багато схожого зі світоглядом людини традиційної культури. І коли традиції та ритуали радянської епохи стали історією, езотеричні вчення зайняли їх місце в картині світу багатьох пострадянських людей. На пострадянському просторі користуються популярністю послуги «професійних комунікаторів» із

сакральним, що пропонують обряди ворожіння та магичні ритуали. Такі практики проникають в Інтернет і медіапростір у вигляді спілкування з екстрасенсами в прямому ефірі або режимі онлайн. У Мережі існують сайти для відьом, де пропонуються сценарії магичних обрядів, містяться інструкції щодо впровадження магичного елемента в повсякденне життя, транслюється особливий світогляд, складений з елементів різних міфологій, релігій, езотеричних і психологічних практик, наукових і псевдонаукових теорій (підрозділ 2.2).

Не викликає заперечення думка дисертантки, що реальністю інформаційного світу є створений ним медіапростір, який у наш час є «модифікацією потойбічного світу». Безперервність існування, ефемерність і недоступність – ось якості, що забезпечують подібність цих просторів. Існує тенденція до «сакралізації медіапростору». Так, люди, які не вірять у загробне існування, прагнуть до слави як варіанту існування в медіапросторі. Ті ж процеси зумовлюють величезну популярність фотографування і відеозйомки «селфі». Тим самим людина зафіксує себе і долучається до візуальної «медіа вічності».

Викликає інтерес проведений дисертанткою в підрозділі 2.2. аналіз зв'язку ритуалу з архітектурою, тобто з культурним простором міста. Архітектура міста здавна відображала зв'язок сакрального і профанного, божественного і людського. Сьогодні на основі цієї ідеї створюються мегапроекти як символи великих міст. Виникла ціла дисципліна - «економічна культура міста». В цілому ж сакралізація простору в сучасному світі варта пильної уваги з боку соціальної філософії, оскільки соціальна комунікація також проходить через сакральний вимір. Інформаційні технології розмивають звичні і створюють нові межі, зміщують центри. У таких умовах деякі ритуали модифікуються, деякі – продовжують здійснюватися, втративши початковий сенс.

У підрозділі дисертації 3.1. досліджуються соціокомунікативні механізми ініціації і розвитку суспільства, які безпосередньо пов'язані з ритуалом. Зокрема мова йде про ритуал «вікової ініціації», обряд якої є універсальним для багатьох типів традиційних культур і відбувається за єдиною схемою. Ритуал

ініціації не просто вводив ініційованого в новий статус, - вважає дисертантка, - але перероджував людину, був священнодійством, що нагадував про постійну близькість смерті і тим самим «оспівував життя» (с. 126).

Здійснений аналіз обрядності смерті, вагітності, пологів, весілля тощо відкриває картину екзистенціальних переживань людини в процесі здійснення ритуалів по їх проведенню. Поряд з цим значна увага приділяється проблемі орієнтації особистості на успіх і статусність. Люди, які досягли успіху на тому чи іншому терені, стають прикладом для наслідування і оточуються міфологічною або релігійною символікою. Досягнення статусу суспільної людини починає нести ритуальний характер, набуває смислу ініціації. Не викликає заперечення думка дисертантки, що основною на сьогодні є ідея особистісного зросту і саморозвитку у всіх сенсах. У таких умовах сучасна людина, щойно підкоривши бажану вершину, прагне до завоювання нових висот. Тобто вона живе від переходу до переходу, практично весь час перебуваючи у «лімінальній фазі» (с. 136). В цій ситуації популярним на сьогодні є міф про супергероя, на якого орієнтуються ті, хто хоче досягти успіху.

Новим в дисертації є проведений дисертанткою аналіз ініціації в сучасному українському суспільстві (підрозділ 3.2.) Вона здійснюється не кожним індивідом. Такі посвяти є результатом вибору конкретної особистості, зумовленим особливостями світогляду. До спільнот, для вступу в які потрібен ініціаційний механізм, на сьогодні долучають співтовариство рольовиків (особливо толкієністів), кримінальну спільноту, наукове середовище.

Викликає інтерес проведений аналіз рольового руху у молоді, який являє собою своєрідне соціальне утворення, що включає в себе різні групи, зокрема «ієрархічно супідрядні». В Україні тисячі молодих людей залучені до руху рольовиків. Особливо популярні ігри «живої дії», спортивно-бойовий напрям та історичні реконструкції. Реконструються здебільшого історичні події середньовічної Європи, Київської Русі чи епохи польсько-козацьких війн. Вступ в субкультурну спільноту передбачає ритуальне оформлення. Переважно рольовики через перевтілення намагаються вирватися з рутини, буденності, а не

біжать від власних проблем і дійсності взагалі. Вступ до молодіжного неформального співтовариства може слугувати для молодої людини компенсацією відсутності соціального механізму вікової ініціації. Одні і ті самі символічні дії можуть для одного посвячуваного в субкультурне співтовариство бути ініціацією, а для іншого – не бути нею. Визначальним тут є суб'єктивний чинник (глибина переживання посвячуваного). Інтенсивність таких переживань безпосередньо залежить від ступеня жорсткості випробування і суворості ритуалу.

Заслугою роботи є дослідження ігрової сутності ритуалу (підрозділ 4.1). Сучасне суспільство орієнтоване на гру. Це проявляється в ігровому характері «дозвільної культури», в популярності «рейтингових систем» тощо. Ігровий елемент збільшується навіть у неігрових видах діяльності. Сучасний же ритуал на тлі тенденції до десакралізації набуває ігрового характеру. В цьому контексті ритуал, незважаючи на чітку регламентацію поведінки в його рамках, є творчим актом за своєю суттю. Обряд спрямований на перетворення реальності, його метою може слугувати створення нової особистості або нового простору-часу. Таким чином, можна говорити про ритуал як про гру іншого порядку, гру зі всесвітом, гру в божества.

Досліджуючи трансформації ритуалу в сучасній Україні, авторка стверджує, що теперішній ритуал є грою набагато більшою мірою, ніж традиційний обряд. Ритуальний компонент присутній в іграх, що зустрічаються в субкультурних спільнотах. Зокрема, молодіжна субкультура розглядається як ігрова «міфо-ритуальна система», молоді люди грають у створення і примірювання ідеалів (підрозділ 4.1). Для самовизначення молоді необхідна гра з ідентичностями, котра реалізується в програванні ролей, конструюванні знаково-символічного простору. У сучасній Україні зростає популярність ігор, спрямованих на історичну реконструкцію. Відтворюючи будь-яку історичну епоху, гравці одночасно вивчають звичаї того часу, актуалізують соціальні практики, тобто реконструюють не тільки зовнішній антураж, а й специфічну соціальну реальність.

В підрозділі 4.3. аналізується духовно-практична природа ритуалу як символічної форми соціальної комунікації. Дисертантка чітко аргументує, що на всіх культурно-історичних етапах свого становлення ритуал існує як духовно-практичний феномен. Накопичуючи, зберігаючи і транслуючи архетипічні соціокультурні смисли, обряд реалізує власну духовно-практичну природу. Ритуал є важливим складником духовного життя індивіда, оскільки за його допомогою відбувається процес духовного пізнання а також реалізується творчий потенціал людини.

Детальне вивчення взаємозв'язку ритуалу і психологічних практик, здійснене дисертанткою, відкриває перспективу виявлення міфо-ритуальних моделей у маніпулятивних схемах. Отже, в політичній комунікації і комунікативній взаємодії соціальних груп загалом. Так, політична ідеологія має структуру і функції архаїчної міфології, що зумовлює схожість моделей ритуальної і політичної комунікації. Поділ на «своїх» і «чужих» відбувається відповідно до завдань існуючого режиму. Сакральними об'єктами в ідеологічному міфі виступають держава і влада. Неодмінною дією при зміні політичного режиму є десакралізація попереднього ладу. Головна відмінність політичного міфу від архаїчного – його штучне створення і навмисне використання в цілях маніпулювання. Те ж саме стосується і рекламного міфу. Однак, попереджає дисертантка, потрібно не забувати про його деструктивний аспект. Руйнівну силу ритуал проявляє в ситуації тероризму, що є жертвним самогубством, у ситуації колективного насильства, супутнього кризовим процесам у суспільстві, а також на етапі зміни політичних режимів, коли світоустрій безжально руйнується, перекриваючи шляхи для комунікації між поколіннями.

В дисертації піднято і вирішується ряд інших важливих для сучасної філософії проблем: ігрова сутність сучасного ритуалу, міфологічна і ритуальна комунікації, ритуальний текст, десакралізація системи цінностей, зв'язок ритуалу з семіотикою, з етнічними особливостями та специфікою трудової діяльності народу, відмінність свята від псевдо свята (флешмоби, PR-акції,

хеппінги, рекламні акції тощо). Разом з тим, в роботі є ряд дискусійних положень, які потребують уточнення.

По-перше, потребує, на наш погляд більш широкої деталізації співвідношення понять «ритуалу» та «етикету».

По-друге, дещо еkleктично, на наш погляд, представлено матеріал у підрозділі 4.2. «Міфоритуальні моделі у маніпулятивних схемах в контексті розвитку українського суспільства».

По-третє, в контексті дослідження проблеми ініціацій варто було б подати більш широкий розгляд субкультурних спільнот в сучасній Україні.

По-четверте, в ряді моментів проводиться занадто пряма кореляція радянських ритуалів з християнською обрядовістю і ритуалізацією. Очевидно, потрібно враховувати спрямованість радянської пропаганди на тотальну атеїзацію суспільства і прагнення максимально відокремитися від релігії.

Однак висловлені критичні зауваження і дискусійність ряду положень не знімають теоретичної вагомості і новизни поданої на захист дисертаційної роботи Г.О. Нівні. Друковані праці авторки повністю розкривають всі аспекти поставленої проблеми, виявляють її актуальність та змістовну цілісність. Репрезентоване дисертаційне дослідження виконане на високому науковому, методологічному рівні, в ньому розкривається ряд вагомих теоретичних і світоглядних проблем. Що, без сумніву, стане умовою подальшого творчого розвитку філософських дискурсів стосовно концепції ритуалу. Теоретичні позиції дисертантки демонструють ряд нових підходів в дослідженні ритуалу як символічної форми соціальної комунікації в контексті динаміки розвитку інформаційного світу. Не викликає сумніву, що творчий доробок Г.О. Нівні буде реалізований в практичній, науковій, освітній діяльності, спрямованій на формування нових ціннісних орієнтацій у вітчизняній освіті та культурі філософського мислення. Аргументовані в дисертації теоретичні положення стануть вагомим доповненням в процесі викладання курсів філософії, культурології, політології, філософської антропології, релігієзнавства, філософії освіти, інших гуманітарних дисциплін.

Представлена до захисту кваліфікаційна робота Нівні Ганни Олександрівни на тему: «Ритуал як символічна форма соціальної комунікації» є самостійним, завершеним науковим дослідженням. Автореферат за оформленням відповідає встановленим вимогам п. 13 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів», а його зміст повністю відображає основні наукові здобутки дисертантки.

В цілому, за своєю актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною у постановці та розв'язанні проблем, тематичною спрямованістю, методологічним інструментарієм і отриманими висновками та рекомендаціями кваліфікаційна робота «Ритуал як символічна форма соціальної комунікації» та автореферат до неї відповідає вимогам Наказу МОН України «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» № 40 від 12 січня 2017 року та п. 11 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів», а його авторка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор
кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

В.В. Ільїн

Представлена до захисту кваліфікаційна робота Нівні Ганни Олександрівни на тему: «Ритуал як символічна форма соціальної комунікації» є самостійним, завершеним науковим дослідженням. Автореферат за оформленням відповідає встановленим вимогам п. 13 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів», а його зміст повністю відображає основні наукові здобутки дисертантки.

В цілому, за своєю актуальністю, науково-теоретичним рівнем, новизною у постановці та розв'язанні проблем, тематичною спрямованістю, методологічним інструментарієм і отриманими висновками та рекомендаціями кваліфікаційна робота «Ритуал як символічна форма соціальної комунікації» та автореферат до неї відповідає вимогам Наказу МОН України «Про затвердження вимог до оформлення дисертацій» № 40 від 12 січня 2017 року та п. 11 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів», а його авторка заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата філософських наук зі спеціальності 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент,
доктор філософських наук, професор
кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

В.В. Ільїн

ПІДПИС ЗАСВІДЧУЮ
ВЧЕНИЙ СЕКРЕТАР НАЧ
КАРАУЛ

Відлучка надіслано до
Вченого секретаря
С.В. Балащенко